

SZEPSI CSOMBOR MÁRTON PÁRIZSBAN

Az *Europica Varietas* éles szemű és jó tollú írója újabban egyre inkább leköti az irodalomtörténet figyelmét. Kezdjük egy kissé „felfedezni”. Nemrég Wittmann Tibor¹ mutatott rá Szepsi Csombor útleírásának tartalmas és korszerű mondanivalójára; egyik kiadónk a hajdani kassai rektor művét újra sajtó alá rendezi: egészen bizonyos, hogy a könyvnek közönség sikere lesz. Keveset foglalkozunk azonban Csombor útirajzának filológiai kérdéseivel; nem minden a maga tapasztalata, amiről ír, itt-ott irodalmi forrásokból is merít. Másfelől jó lenne a nyílt tekintetű magyar deák megfigyeléseit Európa felől is megvizsgálni. Mit látott és jól látta-e? A mű figyelmes olvasója előtt nem titok, hogy a naiv ifjú helyes és lényegyet érintő megfigyelései mellett nem egy zavaros tudósítást, szófia beszédet szedett fel, tárgyí tévedései is vannak. Mindezt leszámítva a modern olvasót topográfiailag is érdekli az a XVII. századi Nyugat-Európa, amelynek nagy városaiban Csombor megfordult. Az *Europica Varietas* olykor szűkszavú utalásait megvilágítani és azonosítani aprólékos, de hálás feladatnak látszik. Az alább következők sorok Szepsi Csombor Márton Párizs-látogatásának topográfiai kereteiről óhajtának rövid tájékoztatót nyújtani. A nehézségek e téren a ritka és Magyarországon jórészt megtalálhatatlan szakirodalom hiánya miatt nem kicsinyek, Szepsi Csombor minden utalásának e sorok írója sem tudott végére járni, lényegében azonban eléggé áttekinthető képet lehet rajzolni Szepsi Csombor párizsi forgolódásáról.²

A magyar szellemi élet jelentékeny alakjai közül nem ő az első, aki Párizst hosszabb ideig meglakta. Csak a XVI. századnál maradvá, említhetjük Gosztonyi János, Belényesi Gergely, Dudith András, Zsámboki János vagy Skaricza Máté nevét.³ Egyikük sem hagyott azonban hátra Párizsról, a francia főváros életéről részletesebb tudósítást. E tekintetben Szepsi Csombor Mártoné az irodalmi úttörés érdeme, s felhívhatjuk rá a figyelmet, hogy már ebből az első, többé-kevésbé írói igénnyel készült útleírásból kicsendül a Párizs-rajongás szövege. Megérkezése előtt Párizst „a világ legnagyobb csudájának” nevezi (128. l.),⁴ távozásakor pedig így ír: „Bizony az egész ezideigvaló bujdosásomat és annak terhét ez egy város elfelejtette vala velem, oly igen, hogy mint szinte szerelmes hazámból kellett viszontg kiderül innen kijönöm.” (138. l.) Faludin és Bacszányin keresztül Adyig folyton erősödik ez a szólam irodalmunkban.

Csombor maga mondja, hogy tizenkét napig tartózkodott Párizsban, a *Phoenix* fogadóban, utazásának kronológiáját azonban nem könnyű elkészíteni. Megállapítható, hogy az új naptár szerint számít, egy helyt, még utazása elején Lipnica város lakóiról azt közli, hogy az „ő pünkösödöt” tartják (21. l.). Franciaországba 1618 tavaszán jutott, Rouenba áldozócsütörtökön (Ascensio Domini) ért (123. l.). Egy odavetett megjegyzéséből viszont kiderül, hogy Párizsban június 6-án melegházban érlelt szőlőt látott (138. l.). 1618-ban Ascensio Domini

¹ ItK. 1956. 28–34. l.

² Főleg az alábbi műveket használtam: H. Gourdon de Genouillac: *Paris à travers les siècles I–V. Paris 1879–1882.*; E. de Menorval: *Paris depuis ses origines jusqu'à nos jours, I–III.* Paris 1889–1892; IPessard: *Nouveau dictionnaire historique de Paris*, Paris 1904; Viollet-Le-Duc: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, I–X.*, Paris 1854–1869; G. Riat–K. E. Schmidt: *Paris*, Leipzig 1912 (Berühmte Kunststätten, No. 6); Daniel Faucher: *La France I–II.* Paris 1952; Bédier–Hazard–Martino: *Littérature française I–II.*, Paris 1948; Dauzat–Bournon: *Paris et ses environs*, Paris 1925. Sok megbízható adat meríthető a *Larousse Universel első kiadásának* (1865), a *Larousse du XXe siècle*, az *Enciclopedia Italiana* és az *Enciclopedia Britannica* kötetéből.

³ V. ö. A. Eckhardt: *Un prélat hongrois humaniste et érasmien: Jean de Gosztonyi à Paris, a De Sicambria à Sans-Souci c. kötetében*, Paris 1943, 139–158. l.; Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa*, Bp. 1944, 45–52. l.; Fal di János: *Dudith András és a francia humanisták*, Minerva 1928. évf.; Andre Bach: *Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires*, Szeged, 1932.; Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, Bp. 1898, l. 51. l.

⁴ Az *Europica Varietas*-nak Kolozsvárt 1943-ban megjelent kiadását (Lepage) használtam. A lap-számutalások erre vonatkoznak.

ünnepe május 24-ére esett, Rouen tüzetesebb leírásából pedig látni való, hogy Csombornak legalább két napig kellett a városban időznie, s a fővárosig vezető kb. 140 km-es út megtételéhez is jó néhány napra lehetett szüksége, hiszen majdnem kizárólag gyalog utazott; így Párizsba aligha ért május 30-a előtt. Mindennek semmi akadálya nem volna, ha Strassburgnál viszont azt nem olvasnók, hogy őt a rector ott már június 19-én „az akadémiának tagjává szentelte” (159. l.). A Párizs—Strassburg távolság több, mint 500 kilométer! Szepsi Csombor nyilván fáradhatatlan gyalogló volt, de napi 40 kilométeres átlagot még nála sem tarthatunk rendszeresnek; valószínűbb, hogy emlékezete hagy ki néha, s a június 19-ike pl. esetleg 29-ike.

Akárhogy is volt, Párizsban 12 napot töltött, s ebbe a tartózkodásba beleesett pünkösdi ünnepe is, ennek vizüliján megtekintette az ünnepélyes püspöki misét a Notre-Dame-ban. Magát a várost több ízben nagy elragadtatással keresztül-kasul járta; sajnálatos, hogy leírásában nem követ valamivel szorosabb rendet. „Vagyon benne ötszáz derék utca” — írja (129. l.), s ezt az adatát nagyjából elfogadhatjuk, bár a modern Párizs-történetek csak XIV. Lajos idejében teszik ennyire az utcák számát. „A városnak népe... számlálatnak negyed félszázezeren.” (136. l.) Ezt a számot is helyesnek véljük, bár némely forrás ennél alacsonyabban teszi a lakosság létszámát. A város eredetéről gondolkozva, hihetőbbnek tartja a trójaiaktól való származtatást, mintsem a Julius Caesarnak tulajdonított alapítást. Tévedése a XVII. század elején teljesen érthető, hiszen a római Lutetia még nem volt feltárva, a Csombor emlegette „antikvitások” csak Julianus Apostata Thermaira vonatkoznak, másfelől a Ronsard *Franciade*-ja által is népszerűsített trójai eredetmonda széles körökben lehetett ismeretes.⁵ Észreveszi, hogy a város „öregedett egynéhányszor, mert belől is egynéhány kerítésekre talál az ember, meddig azelőtt volt” (129. l.). Ezek a „kerítések” VI. Lajos, Fülöp Ágost és V. Károly által emeltetett várfalak (les encintes) voltak, s a XVII. század elején különösen a legutóbbi — bizonyos bővítésekkel — lényegében még érintetlenül állt.⁶ A Párizs-járók előtt oly jól ismert *Porte-Saint-Denis* és *Porte-Saint-Martin* ma is pontosan a régi, V. Károly korabeli várkapuk helyén emelkedik.

Nevezetes, hogy Szepsi Csombor a régi Párizs hármas közigazgatási beosztását ismeri, de az elnevezéseket az első felsoroláskor összezavarja: „Három részre választatik a folyóvíz miatt. Az egyik nevezetik *proprie dicta Lutetia*, a második (mely a Sequana szigetében vagyon) az akadémiáról hivattatik *de la université*, a harmadik *proprie sic dicti Parisii*.” (129. l.) Ismeretes ezzel szemben, hogy a „Sequana szigete”, a mai Cité, a Caesar-kori Lutetia, s nem volt semmi köze a bal parton fekvő l'Universitéhez, a „latin negyed”-hez. Nem egyéb ez persze kisebb figyelmetlenségnél, alább maga Csombor is így vezeti be leírásának egyik részletét: „Ezeknek utánna kezdettem observálni Párisnak második városát, az Sequanan túl, melyet la universitének hívnak” (133. l.).

Mondottuk, hogy Csombor nem tart szoros rendet leírásában, ugyanarról a dologról kétszer is beszél, más-más részleteket mondva el róla. Szeretnők megtartani leírásának sorrendjét, hiszen ez bolyongásának irányára is jellemző, az egybetartozó tudnivalókat mégis összekapcsoljuk. Az első sétája — úgy tetszik — a Citében kezdődött. Legelőször a „drága szép templomok” köztötték le figyelmét, amelyekből a XVII. század második évtizedében jóval több állott a Szajna szigetén, mint ma. Csombor három templomot nevez meg, a *parochialet* (ez a Notre-Dame), a Szent Joachimé és a városon kívül a Szent Dénesét. Az utóbbi a Saint Denis-i bazilika, a második azonban nem azonosítható. Párizs részletes topográfiai lexikonai sem ismernek Szent Joachim tiszteletére felavatott templomot. Az a nézetünk, hogy Csombor Márton rosszul értette párizsi kalauza tájékoztatását, s itt az 1532-ben alapított és 1637-ben befejezett *Saint Eustache*-ról van szó. Ez hosszú időn keresztül Párizs jobbparti részének legszébb és leglátogatottabb temploma volt, s a pompázó renaissance stílusban épült egyház a főváros gótikus templom-csodáival akart versenyezni. A *Notre-Dame*-ot magyar utazónk figyelmesen és többször megsemmélte. Megállapította, hogy „külösképpen” Párizs minden templomát meghaladja szépségével (137. l.), tetszettek neki „hallatlan szép kőcsatornái külömb-külobm vadaknak formájára.” Ne gondoljunk persze a galériák és tornyok minden turista által megcsodált szörnyei (les Chimères), ezek Viollet-le-Duc fantáziájának termékei (1845 után), Csombor csak a remekbe faragott vízközpő csatornákat látta (les gargouilles). A „derék ajtó” felett szemlélhető „harmincnyolc királynak ékesen csináltatott státuája” is tévedés, a Galerie des Rois összesen csak 28 szobrot tartalmaz. A „Sequana felől való oldal”, azaz a déli kapuzat feliratát Csombor bizonyára fejből idézte, mert ebben is van tévedés: nem azt mondja a felirat, hogy a templomot 1257-ben kezdték (a szentély és a hajó, sőt a

⁵ Eckhardt id. kötet 11—51. l. (*Sicambria, capitale légendaire des Français en Hongrie*). Ronsard-ra I. főleg a 35—36. lapot. — A Julianus Apostata nevével viselő palotát Constantinus Chlorus kezdte építeni a IV. század elején. Ekkor már a Szajna bal partján jelentékeny római város és castrum állott. Ez utóbbi állítólag a mai Luxembourg-parkig terjedt.

⁶ VI. Lajos erődtései 1020-ban, Fülöp Ágostéi 1190—1211 között keletkeztek; V. Károly városfalait 1350—70 között rakták.

tornyok jelentékeny része ekkor már állt), hanem csak a déli kapu építésének időpontját jelöli meg. Jean de Chelles mester nevét magyar utasunk nem vette észre, pedig a monumentális épület alkotói közül ő volt az egyetlen, aki megjelölte magát.⁷ Utasunk tudósít arról, hogy Párizsban 300 temploma van, de az említetteken kívül többről már nem ír. Bizonyára nem volt ideje, hogy meglátogassa a *Sainte-Chapelle*-t vagy a bal part legrégibb plébánia-templomát, a *Saint-Séverin*-t.

A Cité-ben, a Notre-Dame mellett, a mai utas érdeklődését is a *Palais de Justice* köti le, Csombor két ízben is ír a *Parlamentum*-nak nevezett épület-óriásról: „Az Parlamentum háza szertelen nagy épület, egész utcának ítélné az ember. Ezelőtt három hónappal nagyobb rész egészen a pádimentumig leégett volt. Kiben, mivelhogy rend szerint eleitől fogva minden franciai királyoknak státuája benne volt, az padlásoknak leromlása miatt csak belül több kár lett hetven ezer forintnál.” (129–130. l.) . . . „Az Parlamentnek, kinek authorát hozzák az Históriák Julianus Apostatát, sok imide-amoda járó, nyíló, boltos házai vagnak, melyekben azokon kívül, kikben az tanács nagy dolgokról szokott végezni, mind áruva való marha vagyon.” (137. l.) — A Palais de Justice római eredete nagyon valószínű, bár nem Julianus Apostata építkezett a Szajna szigetén; II. Henrik († 1559) idejében szűnt meg végleg királyi palota jellege, s lett az igazságügyi hajléka. A Csombor említette pusztító tűz 1618. márc. 16-án volt, s minden valószínűség szerint gyújtogatás eredményeként ütött ki: a Ravailles-ügyben bűnrészes főpapságnak és arisztokráciának volt érdeke az igazságügyi irattár megsemmisítése. A királyok szoborsorozatában a középkor és a renaissance művészetének remekei veszttek oda.⁸ Az igazságügyi palota számos terme és folyosója a párizsi luxuserkedelem és könyvpiac középpontja volt: Mathurin Régnier vagy Boileau satírái minduntalan emlegetik a Palais-t, mint a semmittevők, a fűzfapoéták, de egyben az előkelő világ találkozó helyét. Abraham Bosse erről készült metszete szintén közismert.⁹ Van Csombornak még két, a Parlamentumhoz fűződő, nehezebben megfejthető utalása is. Említ egy *la porta de Paris* nevű kaput, s ennek közelében egy „rút, rostélyos házacska”-t, ahová az utcán megöltek holttestét vetették be; ezeket a tetemeket azután — Csombor értesülése szerint — 24 órára lábuknál fogva akasztófára függesztették a „Tanácsház” előtt. A *Porte de Paris* elnevezés azonban azt mutatja, hogy Csombor tudósításában itt is súlyos zavar van. A temetőző szerepét játszó „rút rostélyos házacska” ugyanis 1789-ig nem a Palais de Justice-ben, hanem a jobb parton fekvő Grand-Châteletben volt. Csombor emlékezetében a két büntető intézmény, a Conciergerie és a Châtelet egybemosódott! A *Porte de Paris* a Châtelet egyik kapuja volt, hiszen ez az erődítmény a legrégibb időkben a városkapu szerepét játszotta.¹⁰ A gyilkosságok szerencsétlen áldozatairól közölt eljárást azonban sehol sem találom a történeti topográfiákban: sem a Châtelet-hoz, sem a *Place de Grève*hez ilyen hagyomány nem fűződik. — A másik utalás a *Parlamentum* művészi látványosságáról szól. Csombor a palota egyik udvarán négy gyönyörű szobrot szemlélhetett: a francia király képmását a Fortitudo, Justitia, Prudentia és Temperantia allegorikus alakjainak társaságában. XII. Lajosnak 1508-ban készült szobráról van itt szó, mely az akkoriban befejezett *Cour des Comptes* épületén állott.^{10a}

Leírja Csombor a Cité-ben Johannes Castella atyja házában helyén álló emlékművet is. Jean Châtelről, a IV. Henrik ellen 1594 decemberében megkísérelt merénylet végrehajtójáról beszél; atyjának háza a *rue de la Barillerie*-n (ma Boulevard du Palais) volt. Lerombolták és helyébe emlékeztető piramist emeltek. Egy mondatban értesít bennünket Csombor arról is, hogy a Notre-Dame közelében „egy Hospitale vagyon” (137. l.). Ismeretes, hogy az *Hôtel-Dieu*, Párizs legrégibb kórháza,¹¹ a XIX. század derekáig nem a tér északi, hanem déli oldalán, a Szajna partján állott, épületeinek egy része meg éppen a folyam bal partján, a *Saint-Julien-le-Pauvre* templom közelében feküdt, s a két részleget századokoz kereszttül meglévő gyaloghíd kötötte össze. Csombornak mindezt látnia kellett, de nem tartotta érdekesnek feljegyezni.

A hidak pedig általában felkeltették érdeklődését. Több ízben beszél a „két hídról”, azokról, amelyek a Szajna szigetét a jobb parttal összekötik (129. és 130. l.). A *Pont-au-Change*-ről és a *Pont-Notre-Dame*-ről kapunk Csombornál leírást, az utóbbinak a nevét is feljegyezte: „az híd, melyet Notre-Dame-nak hívnak. . .” (138. l.). „Némelyik hídon — nemkülönbön mint szintén Londinumban — egész városok vagnak. De az csuda dolog, hogy csak fahíd némelyik,

⁷ A déli kapu felirata így hangzik: „Anno Dn. M.CC.LVII. Mense. Februario. Idus. Secundo. Hoc. Fuit. Inceptum. Cristl. Genitcis. Honore. Kallensi. Lathom. Vivente. Johanne. Magistro.” (V. ö. Riat—Schmidt id. m. 34. l.)

⁸ E szobrok a híres *Salle des Pas perdus*-ben sorakoztak. A teremről szemléletes leírást ad V. Hugo *Notre-Dame de Paris* c. regényében.

⁹ Mathurin Régnier II. és IX. satírája — Abraham Bosse metszete Bédier-Hazard-Martino id. m. I. 355. V. ö. Cornelle *La Galerie du Palais* c. vígjátékával.

¹⁰ E. de Ménorval id. m. I. 211. l.

^{10a} Ménorval id. m. II. 272. l.

¹¹ Alapítása állítólag még Szent Landry püspök korára, 656 tájára megy vissza.

mégis oly nagy utcák vannak rajtuk, ember lehetetlen dolognak ítélné lenni, hogy csak két hónapig is oly nagy terhet megtartana, ki mindazáltal hatvan-hetven esztendeig is megáll.” (129. l.) Bámulattal szemléli e hídak nyüzsgő kereskedelmi életét is, sőt nyilván a protestáns hittekek közléseiből, azt is tudja, hogy Szent Bertalan északián itt folyt a legnagyobb vérontás, „mivelhogy az mesteremberek és kalmárok idegen országokban bűdosván Istentől megvilágosíttatnak volt és hazájukban is vallásukat megtartották és halálig oltalmazták” (130. l.). — Mindkét híd római eredetű s a Párizst észak—déli irányban átszelő fő kereskedelmi útvonalak tengelyében fekszik. Helyesen jegyzi meg Szepsi Csombor, hogy az egyiket (t. i. a Pont-au-Change-t) Madaras utcának nevezik. Valóban 1600 táján emlegették *Pont-aux-oiseaux*-nak is, mert a madarászoknak joguk volt itt árulni az év bizonyos napjain. A pénz-váltókat (les changeurs) egyébként még VII. Lajos telepítette ide 1141-ben; Csombor idejében jórészt ötvösök laktak a hídon. A másik híd kalmár jellegű volt, csupa előkelő kereskedelmi cég boltjai foglaltak rajta helyet. A Place de Grève-en lefolyó szennyezés kivégzések alkalmából a nagyvilági hölgyek gyakran itt béreltek ablakot, mint M-me de Sévigné is a méregkeverő Brinvilliers márkinő kivégzésekor 1676-ban. A két híd házait — a Pont-Notre-Dame-on éppen 78 volt — csak 1786-ban rombolták le; a jeles akvarellistának, Hubert Robertnek több képe látható a régi hídról a *Musée Carnavalet*-ban.¹²

Szepsi Csombor párizsi feljegyzéseinek második csoportja a jobb part néhány nevezetes látványát örökíti meg. „Igyenesen ez hídról délre felmenőnek találhatik az Caemiterum puerorum innocentium, kinek ajtaja előtt ütötte a kést az barát az torkába az jámbor Henrik királynak. Ez a hely az egész városnak legfőbb temető helye.” (130. l.) Jegyezzük meg azonnal, hogy a *Cimetière des Innocents*, a régi Párizs e nevezetessége a Pont-au-Change-tól nem délre, hanem északra fekszik. Csombor itt eltévesztette az égtájat. 1186-tól 1785-ig szolgált temetőül, s így hatszáz esztendeig fogadta be gyomrába a párizsi halottak százazreit. Csombor említi, hogy a csontokat *héjazat* alá rakják: ezt a temető valamennyi oldalán végigfutó nyitott galériát — les Charniers — a hagyomány szerint Nicolas Flamel, az alchimista hírében álló gazdag kereskedő († 1417) építtette s a csontalmazokon kívül falképekkel, híres sírkövekkel volt tele. A halottak e galériáját divatbaltok és írnokek butikjai szegélyezték. Mercier, a XVIII. századi Párizs szellemes krónikása mulatságosan festi a komor környezetben csipkét, szalagot vásárló és szerelmes leveleket diktáló párizsi asszonyokat és lányokat. Ehhez a temetőhöz fűződik Csombor legkülönösebb tudósítása: azt állítja, és saját megfigyelésére hivatkozik, hogy az eltemetett holttest 24 óra alatt elrohad, s harmadnapra csontjait kiszedik a sírból. Ez az állítás teljességgel hihetetlen, de Csombor jóhiszemű tévedésének könnyű magyarázatát találni a temető különleges viszonyaiban. A századok óta használt és igen kis területű, a város közepébe beszorított sírkertben a halottakat állandóan egymásra tették, s a kissé régebbi sírokat folytonosan kiürítették. Amit Csombor a vasárnap eltemetett és kedden kiszedett halott csontjainak vélt, az egy régebbi, ugyanabba a sírba letett tetem maradványa volt. Egyébként az ilyen századok óta megtelt temetőkben a felhasználás valóban gyorsabban megy végbe. A hajdani temető helyén ma, szép kis sétány közepén, Jean Goujon gyönyörű Nimfakútja látható. Amit Csombor IV. Henrik meggyilkolásáról ír, az pontos: Ravaillac merénylete a *Cimetière des Innocents*-hoz egészen közel, a mai rue de la Ferronnerie-n történt 1610. május 14-én délután.

A környék nevezetességei közül utazónk egy magas keresztre hívja fel a figyelmet, amely alatt az igen nagy urak főbenjáró bűneit szokták megtorolni: ez volt a híres *Croix du Trahoir*. Itt már a *rue Saint-Honoré*-ban járunk, amelyet Csombor nem nevez meg, hanem csak ennyit ír róla: „Innen balra térőknek láttatik egy nagy utca, melyben tizenketted napig a *Phoenix Madárban* jó szállásunk volt.” (131. l.) A *rue Saint-Honoré* 1618-ban már szinte a mai *Rue Royale*-ig kiépült s Párizs egyik nyugat-keleti fő úttere volt, bár jelenlegi nevezetessége, a *Palais Royal* még nem állott.¹³

Innen térünk azután a *Pont-Neuf* látogatására. Csombor megjegyzi, hogy „az Sequana folyóvíznek legjobb köhídja” s „kilenc fornixa avagy kézija” van. (A valóságban 12 van!) Megállapítható, hogy először csak a híd jobbpárti részét szemléli: említi egy „mesterséges fontaine avagy kifolyó csatornakutat” vízmerítő mechanizmusát és éneklő órával, valamint a híd „tulsó végén” Henrik király státuáját, „mint Váradon mondják lenni László királynak” (131 l.). Le is írja a nagy király aranyozott lovasszobrát. A „kifolyó csatorna” a hídon álló nevezetes *La Samaritaine*,¹⁴ az 1603 és 1608 között szerkesztett hidraulikus készülék, amely

¹² V. ö. J. Robiquet: *Guide du Musée Carnavalet*, Paris é. n. 18. l. A Pont-Notre-Dame háziora kintően látható e múzeum egy Raguenet-festette képen is, amely a szajnai révészek tréfás csónak-párviadalát ábrázolja (Robiquet id. m. 66. l. és Daniel Faucher id. m. II. 525. l.) — Madame de Sévigné idézett levele 1676. júl. 17-én kelt s leányának szól.

¹³ Richelleu bitoros építtette 1624 és 1645 között.

¹⁴ Képe Raguenet-től a Musée Carnavalet-ban (Robiquet id. m. 8. l. után). V. ö. Ménozval id. m. III.

a Louvre vízellátását szolgálta. Érdekes, hogy a teológus Csombor nem ismerte fel a mozgó szobormechanizmusban Jézus és a számariai nő bibliai jelenetét, pedig ezt az épület homlokzatán Germain Pilon szép domborműve is ábrázolta (ma a Louvre-ban). A gépezet és a harangjáték a flamand Lintlaër munkája volt. IV. Henrik szobrát 1614 augusztusában avatták fel nagy pompával. „Itt mindjárt — ti. IV. Henrik szobránál — két utcát mind egyformára építettek, elannyira, hogy egy tenyérnyi különbséget minden házain nem találnál.” (131. l.) Ezután Csombor elmondja, hogy egy magtalan gazdag embernek köszönhető, aki berbeadás révén még életében megkapta befektetett költségeit s a házakat halála után a városra hagyta. Achille de Harlay parlamenti elnökről van szó (1536—1616), aki a *Place Dauphine* gyönyörű házsorait 1607-ben emeltette, a telket királyi adományként kapta. Az, hogy költségei megtérültek volna, kevésbé valószínű. A *Place Dauphine* a *Place Royale* (ma *Place des Vosges*) mellett a XVII. század első felének divatos sétatere volt. Feltűnő, hogy Csombor semmit nem említ a Pont-Neuf mozgalmas, sőt látványos életéből, holott ezt már az egykorú irodalom (Mathurin Régnier, Berthauld) és művészet (Callot) is népszerűsítette. Faludi forrása, Charles Cottolendi is pompás leírást ad róla (*Téli éjtszakák* VIII. rész.).¹⁵

A Pont-Neuf megsemmisülése után a *királyi udvara* következik: Csombor a *Louvre* nevet sem jegyzi fel. Leírása szűkszavú és csak futólagos szemléletre mutat: „Helyeztetve vagon szintén az városnak legalsó szélén, ahol az Sequananak két szarva összeszakad. Mindazon faragott kőből építettet ez az királyi udvar és vagon annyi helyen, mint Kassa bekerített városának fele. Sok szépstatuái, labdaházai, tekejátzó helyei. Mostan viszontag hosszóságában harminc ölnyivel öregbítették.” (131. l.) Szepsi Csombor már a renaissance Louvre-t látta. I. Ferenc, II. Henrik és Medici Katalin építkezéseit. A hatalmas királyi palota ekkor főleg a Szajna folyásának irányában terjeszkedett, a „harminc öllel való nagyobbítást” IV. Henrik idejében kezdte Androuet Ducerceau: az épület földszinti részei már a Tuileriákig (pavillon de Flore) értek.¹⁶ Csombor idejében itt húzódtak a várfalak kb. a *Place de la Concorde* és a *Rue Royale* keleti oldalának helyén. Utasunk e tájon megnézett egy városkaput is, ez nem lehetett más, mint a *Porte de la Conférence*, amelyet I. Ferenc alatt 1532-ben építettek.

A Párizs helyrajzában nem jártas olvasó nem veszi észre, hogy a Louvre és a *Porte de la Conférence* leírása után Csombor egy újabb sétájának beszámolója következik. Hirtelen a bal parton vagyunk, de nem a latin negyedben, hanem a *Pré aux Clercs* táján. Ide az író nyilván a Pont-Neuf-ön át jutott, de ezt már feleslegesnek tartotta elmondani. A kapuról szólva, eszébe jut, hogy a legszebb kaput a „délre való akasztófa felé” látta, s ezt XIII. Lajos építtette 1614-ben. Csak a Grenelle felé néző egyik kapu foroghat szóban, valószínűleg az átépített *Porte de Bucy* a *Saint-Germain-des-Prés* táján. Nehéz itt tájékozódni még az egykorú térképek alapján is, merő a város ebben az irányban már régen túlhaladt az V. Károly féle várfalakon, a régi kapuk viszont még álltak a XVII. század első évtizedeiben. „Csak közel az kapuhoz vagon egy igen nagy klastrom, melynél egész Párisban nagyobb és régibb nincsen. Nem kisebb, nem alábbvaló épület egy igen nagy várnál. Felette magos kerítése, bástyája tizenöt, szép általjáró folyosókkal, szép gyümölcsös kerttel. Mellette az város töltésén sok szélmalom, hol egynehány száz szamarat is megláthatni, kiken malomba gabonát hordanak.” (132. l.) Az augustinus barátok klastroma (*Les Grands-Augustins*) nem volt ugyan Párizs legrégibb kolostora (a *Saint-Germain-des-Prés* vagy a *Saint-Martin-des-Champs* korban messze megelőzte), de szépségben és gazdagságban kivált: óriási területet foglalt el a Szajna nagy szigetének déli csúcsával szemben fekvő balparti részekben. 1791-ben rombolták le. A Grenelle szélmalmai sok egykorú képen, metszeten láthatók. Lehetetlen, hogy az itt szemlélődő Csombornak szemébe ne ütközzék a *Tour de Nesle*: a nevének nem tudja megjegyezni (a francia nyelvhez nem sok érzéke van!), csak egy „faragott kőből való szörnyű magas fortezzáról” beszél. „Mellette az város kapuja, kin az ország és az város cimere” (132. l.). Ez a *Porte de Nesle*; még a Fülöp Ágost-féle erődítés részeként készült, s a toronnyal együtt csak 1662 táján tűnt el a *Collège-des-Quatre-Nations* (a mai Institut) építésekor.¹⁷ Érdekességként megjegyezhetjük, hogy Csombor semmit sem szedett fel a *Tour de Nesle* körül szállongó pletykákból és rémtörténetekből, holott a fáma sokat meszelt Marguerite de Bourgogne († 1315) viharos szerelméről.¹⁸ Tud azonban Csombor „reine Margot”-ról, IV. Henrik első feleségéről: „Vagon ugyan itt Párisban az nagy kőhid előtt egy szép épület, egy nagy kerek toronnyal, melyben az király,

¹⁵ Régnier VIII. szatírja; Berthauld leírását idézi Pessard 1182. I.; Callot metszete Bédier-Hazard Martino id. m. I. 303. — Faludi: *Téli éjtszakák*, Rupp Kornél kiad. Bp. 1900, 156. l. (RMKvt, 19. sz.) — Achille de Harlayre Mémorval id. m. III. 118. l.

¹⁶ A Louvre reneszánsz részéről Léon Deshaïres: *L'art des origines à nos jours*, Paris 1932, I. 1303—1304. l.

¹⁷ A *Tour de Nesle*-t I. Callot id. metszetén (15. jegyzet), a *Porte de Nesle* rekonstrukciós képe Viollet Le-Duc IX. 159. — Ezt a környéket, a *Tour de Nesle*-t is, szellemesen írja le Th. Gautier *Le Capitaine Fracasse* c. történeti regényének Le Pont-Neuf c. fejezete. A regény éppen azt a Párizst festi, amelyben Csombor járt.

¹⁸ V. ö. pl. Villon *Ballade des dames du temps jadis*: „Semblablement où est la roïne Qui commenda que Buridan Fust jetté en ung sac en Seine? Mais où sont les neiges d'antan!”

IV. Henrik Margarétát, az ő feleségét meddőségéért bézárlotta és a Pápa indulentiájából, az ki mostan is él,¹⁹ vette volt el. Holta után teste ugyanott temettetett Margarétának.” (138. l.) A lengye erkölcsseiről nevezetes Marguerite de Valois és Csombor-említetté palotát 1606-ban építtette, s haláláig (1616) lakott benne. A hatalmas épület a *rue de la Seine* és az *École-des-Beaux-Arts* környékén feküdt.

Újra változik a szín, amidőn Csomborunk a *Fegyvertartóház* leírásához kezd. Az *Arsenal* Párizs egész más részén fekszik, „az Sequana víz az hol bejő az városba.” A helymegjelölés egészen pontos, kelet felé Párizs még a XVII. század elején sem igen terjedt túl V. Károly várfalán, s ennek a Szajnára támaszkodó végpontja az Arsenal táján volt: „Mindent az kerítését ágyúknak, fegyverderekaknak, sisakoknak, tüzes labdáknak képével ékesítették. Befoglal csak az egy armentarium annyi helyet, mint az egész Szatmár vára minden kerítésével.” (132. l.) A híres katonai raktárt és fegyverműhelyt főleg IX. Károly és III. Henrik idejében építették ki. Sully herceg, a tüzérség főfelügyelője állandóan itt lakott. A Csombor által idézett latin verses felirat szerzője Nicolas Bourbon. Az idézet ezúttal pontos.^{19a} Sully számára emelt és a XVIII. században átalakított palota ma a híres könyvtárat őrzi. Csombor-nak feltűnnek e városrész — a *Marais* — pompás kertjei is. Itt, a hajdani *Saint-Paul* és *Tournelles* paloták helyén kert- és parkövezet húzódtott; Sully a Szajna partján gyönyörű fasort ültetett a divatos labdajáték számára, ezért hívták *Le Mail*-nak. Olivier de Serre pedig IV. Henrik kívánságára nagy eperfa telepítéseket is végzett ezen a területen. A mai *Place des Vosges*, a hajdani *Place Royale* megragadóan szép teret már Csombor is szemlélhette.

Ezek után „kezdte observálni” utasunk Párizsnak Szajna-balparti részét, amely egyébként őt legjobban érdekelte, lévén a középkor óta a deákság városa. Ez a rész talán leghosszabb a Párizst tárgyaló szakaszban, topográfiai adatokban mégis igen szegény, mert Csombort csak az iskolai és tudományos kérdések kötik le: Martin Meurisse franciskánus bölcselőnél tett látogatása, egy disputáció a Sorbonne-on és az egyetem meg a jezsuiták párharca. Megemlíti azért, hogy Meurisse tájékoztatása szerint Párizsban 24.000 deák tanul, de arra is emlékszik, hogy Skaricza Máté 32.000-re becsülte a deákok számát.²⁰ A *Quartier Latin*-ban egyébként legelőször a „minoriták klostromát” keresi. A ferencendi kolostor (*Le Convent des Cordeliers*) a mai *École de Médecine* helyét foglalta el, refektoriuma napjainkban is megvan, benne látható a nagy sebészről elnevezett *Musée Dupuytren*. 1262-től 1790-ig Párizs egyik érdekessége volt. Említ Csombor még négy híres kollégiumot. A *Claramontana* (a *Collège de Clermont*) a jezsuiták intézete volt a rue Saint-Jacques-on, a mai Lycée-Louis-le-Grand. A *Schola Regia Navarra* a híres *Collège de Navarre*-t jelentette. Ez volt az egyetem legtekélyesebb oktatási intézménye, az *École Polytechnique* helyén állott.²¹ A *Schola Regio de Burgo seu Burgundia* a *Collège de Bourgogne* latinosa alakja; ez is a mai École de Médecine által elfoglalt helyen emelkedett.²² Végül a *Schola de praelo Vacca* elnevezése alatt a *Collège de Presles* rejtőzik, amely a jelenlegi *rue du Sommerard*-ban állott, a Cluny-múzeum közelében. Itt tanított 1544-ben Ramus, mint arról Csombor is megemlékezik. A *Sorbona*, ahol Csombor előadást, vitát hallgatott végig, már a középkor óta mai helyét foglalta el, a jelenleginél jóval kisebb kiterjedésben. Feltűnő, hogy Csombor nem mond semmit a *Collège Montaigu*-ról, amelyben pedig Erasmus és Calvin tanult: hozzávetőleg a mai École de Droit helyén emelkedett.

Még egy nevezetes párizsi középületről emlékezik meg Csombor, s ez a *Praetorium*, az *Hôtel de Ville*. Nem sokat mond róla, mindössze annyit, hogy „hallatlan nagy és naponkint öregbedik szép fehér faragott kőből.” Leírja azonban Párizs címerét: „Az középső kapu felett kívül vagnak szép kőstatuák, középen pedig vagon egy szűz formára csináltatott, kinek kezében egy nagy, kiszéledt vitorlával egy terhes hajó, mely a város címere. Alatta arannyal ilyen írás: *Lutetia Parisiorum*.” (137. l.) A régi Etienne Marcel-féle *Maisons aux Piliers*-t helyettesítő renaissance városházát I. Ferenc kezdte építtetni Domenico da Cortona (Boccard) tervei szerint, de véglegesen csak 1628-ban lett kész. Párizs város régi címerében nem olvassuk a ma közismert *Fluctuat nec mergitur* jelmondatot, Csombor sem említi.²³

Pünkösöd másnapján utazónk nagy kirándulást tesz Párizs környékén. Előbb a Saint Denis-i híres főtemplom, a francia uralkodók temetkező helyét keresi fel, de nincs meglegedve vele: a Westminster királysírjait, Canterbury székesegyházának szépségét többre becsüli. A kincstárt nem látta, a nagy oltár unikornis-szarvát azonban megemlíti. Innen Saint Germain-be gyalogolnak. Bizonyára német útítársával, aki Rouentól kíséri. Jól bírják az utat: a két

¹⁹ Medici Máriáról van szó. — Mémorval id. m. III. 124. l.

^{19a} Mémorval id. m. II. 464. l.

²⁰ Skaricza Máté: *Vita Stephani Szegedini*. — Szegedi Kis István *Theologiae Sincerae Loci Communes* c. műve elején. (RMK. III. 740)

²¹ Navarrai Janka, Szép Fülöp felesége alapította 1304-ben. III. és IV. Henrik, Gerson, Ramus, Richelieu, Bossuet voltak növendékei.

²² 1331-ben létesítette Burgundi Johanna, V. Fülöp felesége.

²³ Viollet-Le-Duc id. m. I. 496 (Párizs régi címerének képe)

helység között levő távolság légvonalban is 20 km. Saint-Germain-ben Csombor egyedül a görvélykórosok királyi érintéssel történő csodás gyógyítását írja le. Érdekes, hogy a racionalista és csodákon könnyen tréfálkozó magyar deák ezúttal nem fejezi ki kételkedését; úgy látszik, osztozik e mélyen gyökerező hiedelemben.²⁴

Ha Csombor párizsi útjának mérlegét akarjuk megvonni, először újólág a francia főváros iránt érzett rajongását kell kiemelnünk. Ez a lelkesedés egyedül a világváros művészi és kulturális légkörének szól, mert Csombornak nincs mélyebb bepillantása a francia életbe. Franciaül nem tud, a politikai élet eseményeit, ezek összefüggését, mint idegen, nem érti. Az itt-ott kiérzik mondataiból, hogy IV. Henriket nagyrabecsüli, de XIII. Lajos és anyja, Medici Mária között feszülő ellentétek, Luynes és Concini mérkőzése már nem jut tudomására. Legfőbb párizsi tájékoztatójának a fiatal franciskánus tudós, Martin Meurisse látszik, egy helyen Csombor említi is, hogy öt napot töltöttek együtt. Szép megnyilatkozása ez a barátság a humanizmus kora óta kötelező tudományos szolidaritásnak. Meurisse és a Sorbonne iránt érzett nagyrabecsülése nem akadályozza meg persze Csombort abban, hogy protestáns meggyőződésének párizsi vonatkozásban is hangot adjon (Szent Bertalan-éjszaka!). Magát a várost az ott töltött időhöz képest alaposan megismerte: ha nem látott is mindent, leírása mégis jó képet ad a XVII. század elejének metropolisáról, teljesebbet, mint Bethlen Miklós vagy Faludi Ferenc,²⁵ mert őt az emberek mellett maga a város mint egység, mint élő organizmus is érdekelte. Éppen ez teszi Szepesi Csombor Mártont a magyar földrajzi irodalom figyelmet érdemlő úttörőjévé.

²⁴ V. ö. Magyary Kossa Gyula: *A királyi érintés gyógyító erejéről*. Magyar Orvostörténeti Emlékek, II. köt. 1929, 13–23. l. — Magyary Kossa idézi Csombort is, de sajnos csak a fogyatékos Szamota-kiadásból.

²⁵ A XVIII. századi Párizs érdekes és adatokban gazdag leírását 17. eki Józseftől kapjuk, aki 1760–61-ben öt hónapot töltött a francia fővárosban. V. ö. *La Cour de Louis XV. Journal de voyage u comite Joseph Teleki*, publié par Gabriel Tolnai, Budapest–Paris 1943 (Bibliothèque de la Revue d'Historire Comparée I.); Fuhrmann Kamilla: *Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok*, Bp. 1929.